

નરસિંહ મહેતા

(સમય: ઈ.સ. પંદરમી સદી)

નરસિંહ મહેતાનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના તળાજામાં થયો હતો. તેમની કર્મભૂમિ જૂનાગઢ હતી. તેમના જીવન વિશે આધારભૂત વિગતો મળતી નથી. તેઓ ‘આદિકવિ’ તરીકે જાણીતા છે. તેઓ ઉત્તમ ઉર્મિકવિ છે. તેમની ‘શામળશાનો વિવાહ’, ‘હાર’, ‘હુંડી’, ‘મામેરું’, ‘શ્રાવ્ય’ જેવી ચરિત્રાત્મક કાવ્યરચનાઓ છે. એમનાં પદ ‘પ્રભાતિયાં’ તરીકે જાણીતાં છે. ‘ચાતુરીઓ’, ‘હિંદેળાનાં પદ’, ‘વસંતનાં પદ’, ‘કૃષણલીલાનાં પદ’ વગેરે તેમની રચનાઓ છે. એમનાં પદોમાં ઉપનિષદ્વાણીનું ભાષાબળ છે.

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાનાં અનેક પદો સદીઓથી ગુજરાતની પ્રજાના હૈયે અને હોઠે વસેલાં છે. ‘વैષ્ણવજન’ પદ ગાંધીજીને અતિ પ્રિય હતું. એ કારણે ગુજરાત બહાર ભારત અને વિશ્વમાં પણ આ પદ જાણીતું થયું છે. આ પદમાં વैષ્ણવજન એટલે કે સાદી ભાષામાં જેને ભગવાનનો માણસ અથવા સજજન કહીએ છીએ, એનાં લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યાં છે. જે બીજાનું દુઃખ જાણે, કોઈની પર ઉપકાર કરે છતાં મનમાં અભિમાન ન રાખે, બધાંને માન આપે, કોઈની નિંદા ન કરે, મન-વચન-કર્મથી શુદ્ધ હોય, બધાં તરફ સમભાવ રાખનાર હોય, પરસ્ત્રીને માતાની દસ્તિથી જુઝે, અસત્ય વચન ન બોલે, બીજાના ધનને હાથ પણ ન અડાએ, મોહ-માયા ત્યાગી દીધાં હોય અને મનમાં વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો હોય, લોભ-કૃપા-કામ-કોધરહિત હોય તે ખરો સજજન છે. એવા માણસના દર્શનથી આપણી ઈકોતેર પેઢી તરી જાય.

વैષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે;
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આડો રે.

સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા ન કરે કેની રે;
વાચ, કાઢ, મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે.

સમદદ્ધિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે;
જિહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ જાલે હાથ રે.

મોહ માયા વ્યાપે નહિ તેને, દદ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
રામનામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.

વણલોભી ને કૃપારહિત છે, કામ-કોધ નિવાર્ય રે;
ભણે નરસૈંયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ ઈકોતેર તાર્યાં રે.

(‘નરસિંહ મહેતાનાં શ્રેષ્ઠ પદ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

જન-માણસ, વ્યક્તિ; સકળ-બધું, સઘળું; પીડ-પીડા, દુઃખ; પરાયું-બીજાનું, પારકું; તૃષ્ણા- લાલસા, ઈચ્છા;
જનની-જન્મ આપનારી માતા, જનેતા; જિહ્વા-જબ, (અહીં) વાણી; તન-શરીર, દેહ; વણલોભી-લોભ વિનાનું

તળપદા શબ્દો

આણો-લાવે; વાચ-વાણી; કાછ-કાછડી, (અહીં) ચારિન્ય; ધન-ધન્ય, ભાવયશાળી; નવ-ના, નહીં ભણો-કહે, બોલે;
આલે-પકડે, લે; કેની-કોઈની

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ઉપકાર×અપકાર; અસત્ય×સત્ય; વણલોભી×લોભી; અભિમાન×નિરબિમાન

રૂઢિપ્રયોગ

તાણી લાગવી એકતાન થવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

લોભ વગરનું વણલોભી; સમાનદષ્ટિ રાખનાર સમદષ્ટિ

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

- (1) નીચેનામાંથી કઈ બાબત વૈષ્ણવજનને લાગુ પડતી નથી ?

(A) બીજાના દુઃખને સમજ શકે છે.	(B) નિરબિમાની હોય છે.
(C) અભિમાની હોય છે.	(D) કોઈની પણ નિંદા કરતા નથી.
- (2) વાચ, કાછ, મન નિર્મળ રાખે એટલે...

(A) વાણી, ચારિન્ય અને મનને કપટથી દૂર રાખે	(B) વાણી, કાયા અને મનને કપટી બનાવે
(C) વાણી, ચારિન્ય અને મનને સ્થિર રાખે	(D) વાણી, કાયા અને મનને ચંચળ રાખે
2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :
 - (1) “સકળ તીરથ તેના તનમાં રે” - પંક્તિનો અર્થ જણાવો.
 - (2) મોહમાયા કોને સ્પર્શી શકતાં નથી ?
3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રાણ લીટીમાં જવાબ આપો :
 - (1) કોનાં દર્શન કરવાથી એકોતેર પેઢી તરી જાય છે ?
 - (2) પરસ્ત્રી જેને માત રે - પંક્તિ સમજાવો.
4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત - આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :
 - (1) નરસિંહ મહેતા વૈષ્ણવજનનાં કયાં - કયાં લક્ષણો જણાવે છે ? તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
5. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે,”

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિએ આ કાવ્યમાં જાણો, માણો, કેની, તેની, મનમાં, તનમાં, નિવાર્યો, તાર્યો જેવા પરિચિત શબ્દોથી અંત્યાનુમાસ રચ્યો છે. તેની સાથે 'રે'નો વિનિયોગ કાવ્ય પંક્તિઓમાં લયનો હિલ્લોળ મૂકી દે છે. લયને કારણો કાવ્ય વધુ અસરકારક બન્યું છે.
- કવિએ વૈષ્ણવજન કેવા હોય ? - એ બાબત સમજાવતાં કહ્યું છે 'મન અભિમાન ન આણો', 'પરધન નવ જાલે હાથ', 'મોહમાયા વ્યાપે નહિ' અહીં નકાર માટેની ત્રણ વિવિધતા ન, નવ, નહિ - થી દર્શાવાઈ છે જે તમે નોંધ્યું હશે.
- અંતિમ પંક્તિઓમાં નકાર સૂચવવા 'વણ' અને 'રહિત' શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- પ્રાર્થનાસભામાં 'પ્રભાતિયાં ગાન'નો કાર્યક્રમ રાખો.
 - વૈષ્ણવજન પદ કંઠસ્થ કરો.
- પ્રવાસ આયોજનમાં જૂનાગઢ, તળાજા, ગોપનાથની મુલાકાત ગોઠવો અને નરસિંહ મહેતાના જીવન સાથે સંકળાયેલી બાબતોની વિશેષતા સમજો.
- નરસિંહ મહેતાનાં પદોની ઓદિયો - વીડિયો સીડી મેળવીને કે યુ-ટ્યૂબ જેવા માધ્યમનો ઉપયોગ કરી વર્ગખંડમાં તે સાંભળવાનું ગોઠવો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

વૈષ્ણવજન એટલે હણિનો માણસ (ભક્ત) કેવો હોય તેનાં લક્ષ્ણો નરસિંહ મહેતાએ આ ભજનમાં દર્શાવ્યાં છે. વિદ્યાર્થીઓમાં આવા વૈષ્ણવજનના ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય તે માટે શિક્ષકે સ્વયં આચરણ કરી વિદ્યાર્થીઓને આદર્શ પૂરો પાડવો.

દ્યારામનું 'વैષ્ણવ નથી થયો તું રે' પદ મેળવી બંને કાવ્યોનો તુલનાત્મક પદ્ધતિથી રસાસ્વાદ કરાવી શકાય.

